

ADIGAMOV Ramil Kamilovich,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini
o'rganish ICESCO kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari doktori
Sh.Marjoniy nomidagi Tatariston Respublikasi
Fanlar akademiyasi Tarix instituti
Dinlar tarixi va ijtimoiy tafakkur bo'limi
katta ilmiy xodimi
abu_muhammad@mail.ru

XVIII-XIX ASRLAR OXIRIDAGI TATAR ULAMOLARINING MARKAZIY OSIYOLIK NAQSHBANDIY USTOZLARI

СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ НАКШБАНДИЙСКИЕ УЧИТЕЛЯ ТАТАРСКИХ БОГОСЛОВОВ КОНЦА XVIII-XIX ВВ.

NAQSHBANDI TEACHERS OF TATAR THEOLOGICALS IN CENTRAL ASIA AT THE END OF THE 18th AND 19th CENTURIES

Annotatsiya: Tasavvuf ta'limoti qadimdan O'rta Osiyo va Volga-Ural bo'yida musulmonlarining diniy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Movarounnahr ulamolari va shimoldagi diniy ulamolar o'rtasidagi ilmiy munosabat Bolgar davridayoq boshlangan bo'lib, Qozon xonligi va u qulaganidan keyin mintaqalar o'rtasidagi aloqalarda davom etgan. Qolaversa, Volgabo'yida musulmonlari nafaqat shogird sifatida faoliyat yuritgan, balki O'rta Osiyo diniy ilmlarining boyishiga ham xizmat qilgan. Ikki mintaqada musulmonlari o'rtasidagi munosabatlarda tasavvuf alohida o'rin tutgan. U o'zining ma'naviy amaliyotlari, tenglik, birodarlik g'oyalari bilan targ'ib etishi bilan diniy ulamolarning fikriy yutuqlarini mustahkamladi. Ushbu maqolada O'rta Osiyo va Volgabo'yida so'fiylarining ma'naviy munosabatlari tahlil qilinadi, shuningdek, Volga-Ural bo'yida keng tarqalgan naqshbandiya tariqati mujaddidiya tarmog'ining vujudga kelish jarayoni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, naqshbandiya, Volgabo'yida, O'rta Osiyo, Ural, musulmon ilohiyoti.

Аннотация: Суфийское учение с древнейших времен оказывало значительное влияние на религиозную жизнь мусульман Средней Азии и Волго-

Уральского региона. Интеллектуальный обмен между богословами Мавераннахра и их северными собратьями начался еще в болгарский период и продолжился в отношениях между регионами во время и после падения Казанского ханства. Кроме того, мусульмане Поволжья были не только студентами, но и обогащали своими исследованиями среднеазиатских богословов. Суфизм занимал особое место в отношениях между мусульманами двух регионов. Своими духовными практиками он укрепил интеллектуальные достижения богословов, пропагандируя идеи равенства и братства. В данном исследовании анализируется духовная связь суфиев Средней Азии и Поволжья, а также рассматривается процесс формирования мугжадидской ветви ордена Накибандия и его распространение в Поволжье и на Урале.

Ключевые слова: суфизм, Накибандия, Поволжье, Средняя Азия, Урал, мусульманское богословие.

Abstract: Sufi teachings have had a significant impact on the religious life of Muslims of Central Asia and the Volga-Ural region since ancient times. The intellectual exchange between the theologians of Transoxiana and their northern brethren began during the Bulgarian period and continued in the relations between the regions during and after the fall of the Kazan Khanate. In addition, the Volga Muslims were not only students, but also enriched Central Asian theologians with their research. Sufism had a special place in the relations between the Muslims of the two regions. He strengthened the intellectual achievements of theologians with his spiritual practices, promoting the ideas of equality and brotherhood. In this study, the spiritual connection of the Sufis of Central Asia and the Volga region is analyzed, as well as the process of the formation of the Mujaddid branch of the Naqshbandi order, which continued along the Volga-Urals, is considered.

Key words: Sufism, Naqshbandi, Volga region, Central Asia, Ural, Muslim theology.

KIRISH

Bir qarashda ustoz va shogird munosabatlari mavzusi musulmon ulamolari asarlarida atroflicha yoritilgan. Biroq, bu risolalar foydali bo'lishiga qarmay, ular umumiy jihatga ega bo'lib, musulmonlar yashaydigan muayyan mintaqaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirmaydi. Tasavvufning umumiy tushunchalariga bag'ishlangan, uning ta'limoti va amaliyoti haqida ma'lumot beradigan juda ko'p mahalliy va xorijiy tadqiqotlar mavjud.

So'nggi yillarda Markaziy Osiyoda so'fiylikning mavjudligi haqidagi tadqiqotlar paydo bo'ldi. Ular orasida S.N. Abashinning maqolalarini [2:117-141], T.G.Dorofeev [8: 39-50], L.E. Ismoilov [11: 24-28] va A.A.Ashirov, B.A.Pasilova [5: 37-43] ta'kidlash joiz. Birinchi muallif o'z nashrida so'fiylikni etnografik nuqtai nazardan tahlil qilib, uni mintaqa aholisining ruhiy xususiyatlari bilan bog'laydi. Ikkinchi nashrda tasavvufning xususiyatlari ochib berilgan. Uning rivojlanishining asosiy davrlari va bu yo'nalishning shakllanishida Muhammad va uning sahobalarining o'rni ko'rsatilgan. O'rta Osiyodagi eng yirik tariqat – naqshbandiyaning xususiyatlari ham keltirilgan. Uchinchi nashrda ta'limotning o'zidan ko'ra O'rta Osiyoning mashhur so'fiylarining dafn etilgan joylariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Unda joylarning ma'naviy turizmni rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqildi. To'rtinchi nashrda so'fiylikning Markaziy Osiyodagi amaliy tomoni, ya'ni "jahri zikr" o'rganiladi. Tadqiqot 2003-2005 yillarda olib borilgan dala tadqiqotlari materiallariga asoslanganligi qimmatlidir.

Keyingi tadqiqot guruhi Markaziy Osiyoning mashhur so'fiy shaxslari bilan bog'liq. Shuningdek, A.I.Pilev [13: 122-126.] Yusuf al-Hamadoniyning O'rta Osiyoda tasavvuf va uning adabiyoti rivojidagi rolini tahlil qiladi. Ma'lumki, naqshbandiya ta'limotining shakllanishi va mintaqada tariqatning shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir. Z.A.Solixova [16: 87-88] o'z tadqiqotida Bahouddin Naqshband ta'limotida tasavvuf nazariyasining shakllanish jarayonini o'rgandi. Bu tadqiqotda ushbu ta'limotning ko'zga ko'ringan namoyandalariga alohida e'tibor qaratilib, tasavvufning butun O'rta Osiyoda rivojlanishi va tarqalishida ularning xizmati katta ekanligini ko'rsatib bergan. Maqola fanlararo xarakterga ega bo'lib, pedagogika, tarix, falsafa va ilohiyot fanlari doirasida yozilgan.

Va nihoyat, U. Abdurasulov [3: 101 – 118] tadqiqotida mashhur sovet o'rta asr olimlari A.N. Boldirev va O.D. Chexovich o'rtasidagi XV asrda nufuzli siyosiy arbob bo'lgan naqshbandiya shayxi Xoja Ahrorning "tarixiy roli" haqidagi bahslari o'rganilgan. Shuningdek, yosh o'zbek olimi Q.Rahimovning naqshbandiya tariqati asoschilariga bag'ishlangan tadqiqoti [14] katta qiziqish uyg'otadi. Muallif yetti pirning tarjimai holi va tariqatning shakllanishiga qo'shgan hissalarini batafsil bayon qiladi.

ASOSIY QISM

A.V.Syzranovning maqolasi [18: 27-38] ham ushbu tadqiqot mavzusiga yaqin bo'lib, muallif Rossiyaning musulmonlar eng ko'p yashaydigan mintaqalaridan biri bo'lgan Quyi Volgabo'yidagi tasavvuf tarixini tahlil qilishga harakat qilgan (18: 27-38). So'fiylik Quyi Volgabo'yida islom dinining tarqalishida katta rol o'ynadi va asrlar davomida xalq e'tiqodlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan islom dinining bu mintaqada mavjud bo'lish shakllaridan biri bo'lib qoldi.

Ushbu tadqiqot mavzusiga eng yaqin izlanishlarni olib borgan tadqiqotchlar G.G.Idyatullina [9], R.K.Adigamov [4], D.A.Shagaviyev [20: 35-46] va N.R.Sobirovlardir [15]. G.G.Idiyatullinaning dissertatsiyasi Abdunnosir Kursaviy merosi va uning "al-Irshod li-l-ibod" asarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa-da, muallif tadqiqot doirasida ikki mintaqa o'rtasidagi intellektual va ma'naviy aloqalarni ham tahlil qiladi. R.K.Adigamovning dissertatsiya ishida G.Utyz-Imianiyning hayot yo'li va tatarlar ijtimoiy tafakkuriga qo'shgan hissasi o'rganiladi. Dissertatsiya muallifi olimning Markaziy Osiyodagi yashagan davrini o'rganar ekan, uning ma'naviy ustozlarini ham aniqlaydi. D.A.Shagaviyevning maqolasi bevosita Markaziy Osiyodagi ustozlari tomonidan so'fiy shayx ijzasini olgan mashhur tatar olimi Sh.Marjoniyning ma'naviy vorislik zanjirini aniqlashga bag'ishlangan. Va nihoyat, N.R.Sabirovning dissertatsiya ishida so'fiylik an'alarining tatarlar ijtimoiy tafakkuriga ta'siri o'rganilgan. Dissertatsiya muallifi tadqiqot doirasida Markaziy Osiyo so'fiy ustozlari, ulamolari va shoirlariga ham e'tibor qaratgan.

Bizning fikrimizcha, Tatariston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar mustahkamlanib borayotganidan kelib chiqib, har ikki mintaqa mutafakkirlari o'rtasida o'zaro intellektual va ma'naviy almashinuvga bag'ishlangan tadqiqotlar juda dolzarb ko'rinadi. Bu borada hamkorlikda tadqiqot olib borish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

O'rta Osiyo bilan Volgabo'yi o'rtasidagi ma'naviy aloqalar.

Ma'lumki, Bulgariya davrida ham Volgabo'yi va O'rta Osiyo o'rtasidagi aloqalar har ikki mintaqa musulmonlari uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan. Qozon xonligi zabt etilgan bo'lsa-da, ammo bu aloqalar, ikki mintaqa musulmonlarining etnik va

diniy yaqinligi tufayli tatarlar orasida musulmon bilimni saqlab qolishda muhim rol o'ynashda davom etdi. 1744-yilda Orenburg yaqinida Seitovskiy Posad (tatar aholi punkti) tashkil etilishi bilan bu aloqalar yanada mustahkamlandi.

Agar bu bir tomondan Rossiya imperiyasi bilan O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi savdo aloqalarini faollashtirishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tatarlarga ularning ma'naviy hayotini mustahkamlash va jonlantirish imkoniyatini berdi. Ma'lumki, tatarlar xristian Rossiya imperiyasi va O'rta Osiyo mintaqasidagi musulmon davlatlari o'rtasida vositachi rolini o'ynagan. Shu bilan birga, savdo aloqalarining mustahkamlanishi tatarlarga ham Markaziy Osiyo ulamolarining ham, musulmon dunyosining qolgan hanafiy mintaqalari merosini ham anglash imkoniyatini berdi. 1773-yilda Yekaterina II ning diniy bag'rikenglik to'g'risidagi farmoni e'lon qilinganidan keyin O'rta Osiyoning Buxoro, Samarqand, Kobul kabi markazlarida tatarlarning ta'lim olishi qonuniy maqom kasb etib, mahalliy ulamolarning g'oyalari Volgabo'yi va Ural ulamolarining ma'naviy qarashlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillardan biriga aylandi.

Bu davr tatar shogirlarining aksariyati mashhur din olimlari Fayzxon al-Kobuliy (vaf. 1802) va Niyozqul at-Turkmoniy (vaf. 1820/21) shogirdlari edi. Manbalarga ko'ra, aynan ulardan G.Utyz-Imianiy va G.Kursaviy ta'lim olganligi ma'lum bo'lib, ular 18-asr oxiri — 19-asr boshlarida tatar diniy ulamolari jamiyatiga asos solganlar. Mashhur tatar diniy olimi Sh.Marjoniy haqida ham ma'lumki, u naqshbandiya tariqatining uchta so'fiy shayxi: Ubaydulloh ibn Niyozquliy (vaf. 1852), Abdulkodir al-Foruqiy al-Hindiy (Sohibzoda) (vaf. 1855) g.), Mazhar (Muzhir) ibn Ahmad al-Hindiy (vaf. 1883)larning shogirdi bo'lgan [12: 285, 6: 168, 22: 72, 18: 181, 1: 168].

Tatar diniy tafakkurining tiklanishi va shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan yo'nalishlarni aniqlashda muhim fakt shuki, zikr etilgan shaxslarning barchasi o'z ilmlaridan tashqari, Naqshbandiya-Mujaddidiya so'fiy tariqatining shayxlari bo'lganlar. Tatar ijtimoiy tafakkuri tiklanishining ilk davri namoyandalari G.Utyz-Imianiy va G.Kursaviy ijodini o'rganar ekanmiz, o'sha davrning asosiy yo'nalishlaridan biri ularning ijodiga ta'sir qilgan O'rta Osiyo so'fiy ulamolarining ta'limotlari bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Naqshbandiyaning Volgabo'yida paydo bo'lishi

Ma'lumki, bu davrdagi tatar shogirdlari murid bo'lgan naqshbandiya so'fiylik tariqati XIV asr oxirida vujudga kelgan. Bu tariqatning asoslarini O'rta Osiyodan kelgan mashhur avliyo Bahouddin Naqshband (1318-1389) qo'ygan. U avvalgi ustozlari Ahmad Yassaviy va Abdul Xoliq G'ijduvoniylarning g'oya va amaliyotlarini o'zida mujassamlashtira oldi. U tariqatning tashkiliy tuzilishiga ham asos solgan. Natijada naqshbandiya o'n ikki tariqatdan birigagina emas, balki eng keng tarqalgan tariqatga ham aylandi. Tariqaning asosi, avvalambor, islomning asosiy manbalari ko'rsatmalariga muvofiq yashash zarurligi haqidagi g'oya edi. Uning mohiyati sunniylik aqidasi va to'rt sunniylik huquqiy mazhabi tizimida o'z ifodasini topgan. Tariqatning ma'naviy vorislik zanjiri ikkita asosiy tarmoqdan iborat bo'lib, ulardan biri Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning sahobasi va do'sti Abu Bakirga, ikkinchisi esa Payg'ambarning amakivachchasi va sahobasi Ali ibn Abu Tolibga borib taqaladi [10:187]. Naqshbandiyaning asosiy g'oyasi "Dast ba kor-u dil ba yor" ("Qo'llar ishda, qalb esa mahbub (Olloh) bilan") ta'limotiga to'g'ri keladi. Bu shiorning mohiyati shundan kelib chiqadiki, muridning zohidligi o'zini dunyodan jismonan voz kechishida emas, balki uning ruhiy holati bilan bog'liq bo'lishi kerak. Naqshbandiyaning fikricha, murid ijtimoiy faol mavqega ega bo'lgan, sadaqa bilan yashamasligi, mehnati yoki savdosi orqali o'zi va oilasining rizqini topadigan, xalqiga xizmat qilib, foyda keltiruvchi inson bo'lishi kerak.

Naqshbandiya tariqatining tarqalishi va rivojlanishi davrida unda bir qancha ichki ma'naviy yo'nalishlar shakllangan bo'lib, ulardan eng mashhurlari "Naqshbandiya-mujaddidiya" va "Naqshbandiya-xolidiya"dir. Ikkinchisining asoslarini hind olimi, so'fiy, shayx Ahmad Foruqiy Sirhindiy (1564-1624) qo'ygan. U o'zining "Imom ar-Rabboniy" ("O'zini Rabbiyga bag'ishlagan imom") laqabi bilan mashhur. Ahmad Sirhindiy faoliyati faqat ma'naviy o'z-o'zini takomillashtirish va ustozlik qilish bilan cheklanib qolmagan, balki hukmron elitaga nisbatan fuqarolik noroziligi bilan ajralib turardi. Annemari Shimmel uning o'z davlatiga shia an'anasini joriy qilishga uringan shoh Akbar va Jahongirga [23:284] qarshi chiqqanligini ta'kidlaydi. Boshqa tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, "U shoh Akbarning (1556-1605) diniy sinkretizmga va imperator Jahongirning

(1605-1627) shialikka moyillik kayfiyatiga qarshi chiqqan” [16:30].

Shoh Akbar hinduiylik vakillariga xayrixoh bo‘lib, ularning manfaatlarini himoya qildi va shunga mos ravishda davlatning ichki siyosatini qurdi. Natijada, bu “musulmon qadriyatlarini boshqa din qadriyatlari bilan aralashtirib, yemirilish jarayoni”ga olib keldi [18:31]. Shoh Akbarning ichki siyosati Mo‘g‘ullar imperiyasida sunniy ulamolarining ta‘qib qilinishiga olib keldi. Natijada Shoh Akbar hukmronligining so‘nggi yillarida Ahmad Sirhindiy, uning fikricha, davlatning noto‘g‘ri diniy siyosatini qoralabgina qolmay, ijtimoiy norozilik ham uyushtirdi. Imom Rabboniy ilgari surgan asosiy g‘oya Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) merosiga qaytish zarurati edi. L.Gordon-Polonskaya bu borada shunday deb ta‘kidlagan edi: “uning ta‘limoti, birinchi navbatda, turli musulmon va hindu bid‘atlariga qarshi qaratilgan edi” [7: 37].

Shia bilan turmush qurgan keyingi Shoh Jahongir shialarga moyillik davlat siyosatini yurita boshladi. Shu maqsadda uning buyrug‘i bilan Hindistonga Erondan shia shoirlari olib kelindi va bu shia ta‘limotining keng tarqalishiga sabab bo‘ldi. Imom Rabboniy yana oshkora shohga qarshi chiqdi. G‘oyalar va ijtimoiy faollik uni shia qarashlarini tanqid qilishga bag‘ishlangan ilk tasavvufiy asarlar yozishga majbur qildi. Natijada zindonga tashlandi [23:284]. Shunga qaramay, u keng xalq harakatini tashkil etishga muvaffaq bo‘ldi. Uning shogirdlari butun imperiya bo‘ylab faol va‘z qilib, sunniy islomni himoya qilib, Qur‘on va Sunnat amrlariga qat‘iy rioya qilishga chaqirdilar [18:32].

Ahmad Sirhindiy ko‘plab tasavvufiy asarlar yozgan. Ulardan eng mashhuri uning “al-Maktubot”laridir. Besh yuz o‘ttiz to‘rtta maktubning yetmishtasi Mug‘ullar davlati amaldorlariga yozilgan [23:284]. Keyinchalik shayx shogirdlari bu maktublarni bir kitobga jamlaganlar. Bu asar mashhur tatar ulamosi Murod Ramziy tomonidan fors tilidan arab tiliga tarjima qilingan va buning natijasida ko‘plab musulmonlar ixtiyorida bo‘lgan.

Ahmad Sirhindiy o‘z ta‘limoti va ijtimoiy faoliyati tufayli “Mujaddidi Alfi Soniy”, ya‘ni “Ikkinchi ming yillikning yangilovchisi” deb atalgan. Ahmad Sirhindiy mo‘g‘ul zodagonlaridan bo‘lgan Maxabotxonning harbiy-siyosiy yordamidan foydalanib, Shoh Jahongirni murosa qilishga va uning talablarini tan olishga majbur qiladi. Imom Rabboniyni diniy va ijtimoiy

faoliyati tufayli Hindiston musulmonlarining sunniylikka mansubligi saqlanib qoldi [18:33]. Bundan tashqari, uning ta‘limoti musulmon dunyosining ko‘plab mintaqalarida va xususan, Volgabo‘yida ma‘naviy an‘analarning rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi.

XULOSA

Tasavvuf Volga-Ural va O‘rta Osiyoning ma‘naviy an‘analarning rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Ayni paytda har ikki mintaqada ham ushbu an‘analarni qayta tiklash jarayoni davom etmoqda va bu hududlarda tasavvufning ta‘siri ortmoqda. Ba‘zan jamiyatning ijtimoiy va hatto ichki siyosiy hayotida muhim rol o‘ynashi mumkinligini hisobga olsak, uni o‘rganish juda dolzarb hisoblanadi. Bu tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, hozirgi vaqtda ikki mintaqada so‘fiylari o‘rtasidagi tarixiy munosabatlar muammolari yetarlicha o‘rganilmagan. Asarlarning aksariyati umumiy xususiyatga ega bo‘lib, faqat ba‘zilaridagina ikki mintaqada ulamolari o‘rtasidagi aloqalar tadqiqini kuzatish mumkin.

Tadqiqot doirasida Fayzxon Kobuliy, Niyoziy Turkmoniy, Ubaydulloh ibn Niyoziy, Abdulqodir Foruqiy Hindiy (Sohibzoda), Mazhar (Muzhir) ibn Ahmad Hindiy (vaf. 1883) kabi olimlar va ularning Volga-Ural o‘lkasidan kelgan shogirdlari orasida munosabatlar bo‘lgan. Bu esa Naqshbandiya-Xolidiyaning Volga-Ural bo‘ylab tarqalishiga imkon yaratdi. Bundan tashqari, bu shaxslarning tarjimai holi, ta‘limot va amaliyotining o‘ziga xos jihatlari, ular bilan har ikki hududning arboblari o‘rtasidagi uzviylik zanjiri mavjud bo‘lganligini zamonaviy olimlari tomonidan chuqur o‘rganilishi zarur.

MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Maras I., Turk Dunyasinda Dini Yenilesme (1850-1917). – Istanbul: Otukun, 2002.
2. Абаши́н С.Н. Суфизм в Средней Азии: точка зрения этнографа // «Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). сборник статей памяти Фритца Майера (1912-1998)» // Вестник Евразии, 2001.
3. Абдурасулов У. «Дело о Ходжа Ахраре вернуть на доследование»: накшбандийский шайх в публикациях и личной корреспонденции советских востоковедов // Islamology, 2017.
4. Адые́гамов Р.К. Роль Габдрахима Уты́з-Имя́ни в изучении социокультурных и религиозных

- традиций татарского общества конца XVIII - первой трети XIX вв. / Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – Казань, 2006.
5. Аширов А.А., Пасилов Б.А. Зикр джахр в ритуальной практике суфийских групп Средней Азии и его этнографические особенности // этнографическое обозрение, № 5., 2010.
 6. Баруди Г. Мэджани хакинда ижмалы мэзгълумат // «Мэджани» жыентыгы (Сб. Марджани) . – Казань, 2001.
 7. Гордон-Полонская Л. История Пакистана. – М., 1963.
 8. Дорофеева Т.Г. Исламский мистицизм и его среднеазиатская практика // Россия и мировое сообщество: актуальные проблемы современности, 2017.
 9. Идиятуллина Г.Г. Абу Наср Курсави и среднеазиатские истоки татарской общественной мысли конца XVIII - начала XIX веков (по материалам трактата «ал-Иршад ли-л-ибад») / Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – Казань, 2001.
 10. Ислам (энциклопедический словарь) – М., 1991.
 11. Исмаилов Л.Э. Мавераннахрский суфизм и священные захоронения (XVI В.) // Ученые записки хужандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук, № 4 (61), 2019.
 12. Марджани Ш. Мукаддима вафийат ал-аслаф. – Казань, 1883.
 13. Пылев А.И. Шейх Йусуф ал-Хамадани (1048/1049-1140) и его роль в развитии суфизма и суфийской литературы в Средней Азии // Творческое наследие Алишера Навои и современность. Сборник докладов Международной научно-практической конференции. 2018.
 14. Рахимов К. Тарикат хваджаган-накшбандийа и семь пиров / пер. с узбек. яз. И.Р. Гибадуллина. – Казань, 2020.
 15. Сабиров Н.Р. Роль суфийских традиций в развитии татарской общественной мысли XVII-XVIII вв.: основные направления и проблематика / Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. – Казань, 2013.
 16. Салихова З.А. Возникновение теории воспитания и обучения Бахауддина Накшбанди // Россия – Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития // Сборник материалов международной научной конференции, 2019.
 17. Саттар хан А., Анвар З. Отважный защитник веры шейх Сирхинди // Ислам, № 1, 2004.
 18. Сызранов А.В. Суфизм и суфии в Нижнем Поволжье // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность, № 3., 2008.
 19. Фахретдин Р. Болгар в Казань тореклэре. – Казань, 1993.
 20. Шагавиев Д.А. Шигабутдин Марджани как суфий // Минбар. Исламские исследования, Казань, 2008.
 21. Шараф Ш. Мэджинен тэржемэи хэле // [сборник] Марджани. – Казань, 1915.
 22. Шихабетдин Мэджани. – Казань, 1998.
 23. Шimmel А. Мир исламского мистицизма / А. Шimmel. – М.: Энигма, 1999.